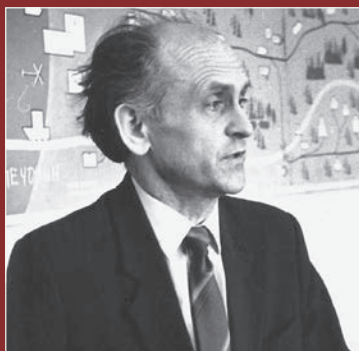

The book cover features a central circular graphic composed of several concentric rings in shades of red, orange, and teal. Within these rings, there are various images of historical figures, including a portrait of a man with a beard (possibly a philosopher or scientist) and a portrait of a woman. The background is a light, textured surface with faint, overlapping images of faces.

ΒΙΚΤΟΡ ΑΛΕΞΕΓΙΕΒΙΤΣ ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ

**ΤΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ
ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΟΥ Κ. ΜΑΡΞ
(ΛΟΓΙΚΗ ΠΤΥΧΗ)**

Ο Βίκτορ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν (30.8.1932 - 8.1.2012), καθηγητής του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας, υπήρξε απ' τους κορυφαίους μαρξιστές στοχαστές. Αφιέρωσε τη ζωή του στην επιστημονική θεμελίωση της νομοτέλειας του κομμουνισμού. Η κλιμάκωση των ερευνών του είχε ως αφετηρία την ανάγκη επίλυσης πρωτόγνωρων προβλημάτων στα οποία προσέκρουε η σοσιαλιστική οικοδόμηση, προβλημάτων ανεπίλυτων χωρίς τη δημιουργική ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας και μεθοδολογίας. Απαραίτητο όρο για αυτήν την ανάπτυξη θεωρούσε τη συστηματική διερεύνηση και κριτική αφομοίωση όχι μόνο των αποτελεσμάτων της έρευνας των κλασικών, αλλά και της αντιφατικής πορείας που οδήγησε σε αυτά.

Βασικά έργα του είναι: *Η Λογική «Του Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ* (1968), *Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ. Λογική πτυχή* (1975), *Η διαλεκτική της ιστορικής διαδικασίας και η μεθοδολογία της έρευνάς της* (1978), *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας* (1988).

ΒΙΚΤΟΡ ΑΛΕΞΕΓΙΕΒΙΤΣ ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ

**ΤΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ
ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΟΥ Κ. ΜΑΡΞ
(ΛΟΓΙΚΗ ΠΤΥΧΗ)**

*Μετάφραση - Επιμέλεια:
Τριαντάφυλλος Μειμάρης, Δημήτρης Πατέλης*

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΩΝ

Στο παρόν βιβλίο αποδεικνύεται αυστηρά επιστημονικά ότι η επαναστατική θεωρία του μαρξισμού δεν ανέκυψε από παρθενογένεση, δε συντελέστηκε ως στιγμιαία «αποκάλυψη-επιφώιτηση» κάποιου πνεύματος, ούτε ως κερανυός εν αιθρία, από κάποια ιδεοκρατικά και μεταφυσικά εννοούμενη «επιστημολογική τομή», όπως η πάνοπλη και ώριμη Αθηνά από το κεφάλι του Δία.¹

---

1. Έχουν εδραιωθεί σε ορισμένους κύκλους του «ακαδημαϊκού μαρξισμού» και της αναθεωρητικής διάνοησης αντιλήψεις που αντιπαράθετον τον «ώριμο Μαρξ», ως δήθεν «ρεαλιστή αντικειμενικό επιστήμονα» που περιγράφει τη δομή της κεφαλαιοκρατίας, στον «νεαρό Μαρξ», ως δήθεν αιθεροβάμων αιδεαλιστή ουτοπιστή-επαναστάτη, ιδεολόγο ανθρωπιστή», που οραματίζεται επαναστατικούς ρόλους του υποκειμένου... Οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι της Β΄ Διεθνούς, βάσει μιας επιλεκτικής «ανάγνωσης» του ώριμου Μαρξ στο πνεύμα του δομισμού-θετικισμού, εξετάζουν την κοινωνία ως, παρόμοια με αυτήν της βιολογικής εξέλιξης, αμιγώς αντικειμενική «διαδικασία χωρίς υποκείμενο». Βάσει αυτής της αντιδραστικής αντίληψης του εξελικτισμού περί ιστορίας ως «διαδικασίας χωρίς υποκείμενο», ο ρόλος του υποκειμένου είτε αγνοείται παντελώς είτε ακυρώνεται στην πράξη, αναγόμενος στη μεταφυσική επ' αόριστον προσδοκία κάποιας αυτόματης και ανθόρμητης «ωρίμανσης των συνθηκών». Έτσι ακυρώνεται η θέση και ο ρόλος της επαναστατικής θεωρίας στη συγκρότηση και στον αγώνα του υποκειμένου της επανάστασης. Χαρακτηριστική περίπτωση αναθεώρησης του μαρξισμού είναι το εγχείρημα του Λ. Αλτουσέρ (Althusser), κατά τον οποίο υπάρχει απόλυτη ασυνέχεια, «επιστημολογική τομή» μεταξύ νεαρού Μαρξ, ιδεαλιστή-ανθρωπιστή, και ώριμου Μαρξ «θεωρητικού αντιανθρω-

Ιδιαίτερη σημασία έχει εδώ η έρευνα της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ φιλοσοφικών και κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων του νεαρού Μαρξ. Η ταξική κοινωνικοπολιτική αντίληψη και στάση ζωής επιδρά στη διαμόρφωση και ανάπτυξη των επιστημονικών, φιλοσοφικών και μεθοδολογικών αντιλήψεων. Μόνο που η επίδραση αυτή δεν είναι ευθεία, άμεση και γραμμική, αλλά περίπλοκη, αντιφατική και πολλαπλά διαμεσολαβημένη. Ο Βαζιούλιν αναδεικνύει τη συγκεκριμένη ιστορική εποχή και συγκυρία (με έμφαση στην άνοδο της κεφαλαιοκρατίας και στην ισχυρή ακόμα παρουσία φεουδαρχικών σχέσεων και θεσμών στην τότε Γερμανία, στην οποία ωριμάζουν οι όροι για την αστική επανάσταση σε συνθήκες κατά τις οποίες το προλεταριάτο αρχίζει να γίνεται αυτοτελής πολιτική δύναμη), τις δρώσες ανερχόμενες κοινωνικές τάξεις της κεφαλαιοκρατίας και τις φθίνουσες κατεστημένες τάξεις της φεουδαρχίας, την ιδεολογία τους (με όλες τις χαρακτηριστικές για την καθεμιά αντιφάσεις και αυταπάτες), το τι προέτασσαν οι εκπρόσωποί τους σε πρακτικό-προγραμματικό επίπεδο, τις νομοτέλειες που διέπουν τη γραφειοκρατικοποίηση του κρατικού μηχανισμού κοκ. και τα βήματα που πραγματοποιεί ο νεαρός Μαρξ στη διάγνωση των παραπάνω. Θέτει εδώ ως βασικό ερευνητικό καθήκον τον εντο-

---

πιστή». Η αλτουσεριανή «τομή» αρχίζει να πραγματοποιείται το 1845, με τις «Θέσεις για τον Φόιερμπαχ» και το 1846, με τη *Γερμανική Ιδεολογία*. Κατά την αλτουσεριανή αναθεώρηση του μαρξισμού, η φιλοσοφία ανάγεται ευθέως στην πολιτική πάλη, σε «πολιτική εντός της θεωρίας», σε τελική ανάλυση, σε «πάλη των τάξεων εντός της θεωρίας». Ο τρόπος με τον οποίο ο Αλτουσέρ διαστρέβλωσε τα θεμελιώδη προβλήματα της μαρξιστικής θεωρίας (ακριβέστερα, ό,τι αντιλήφθηκε από αυτά), εκ των πραγμάτων, αφενός μεν υπονομεύει την ίδια την πολιτική (την οποία υποτίθεται ότι εξυπηρετεί με κραυγαλέα στράτευση), αφετέρου δε οδηγεί σε απόρριψη της συστηματικής διερεύνησης της διαλεκτικής, των νομοτελειών ανάπτυξης του μαρξισμού και συνολικά της επιστημονικής νόησης, ενώ ακυρώνει το σύνολο των κομβικών κατακτήσεων της μαρξικής μεθόδου (ιστορικό και λογικό, ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, διάνοια και λόγος, διαλεκτική λογική κλπ.).

πισμό των αντιφάσεων που διέπουν νομοτελώς αυτήν την αλληλεπίδραση εντός της φιλοσοφικής-μεθοδολογικής προσέγγισης του γνωστικού αντικειμένου, την ανάδειξη της επιρροής των κοινωνικοπολιτικών παραγόντων, όπως αυτοί εσωτερικούνται και διαθλώνται εντός του γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του νεαρού Μαρξ.

Χωρίς τη συνεπή εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος, η όλη πορεία της εμφάνισης, διαμόρφωσης και ανάπτυξης της επαναστατικής θεωρίας φαντάζει ως αυτογένεση ιδεών, δηλαδή ερμηνεύεται σε ιδεαλιστική-μεταφυσική βάση, σα να γεννιέται η επαναστατική θεωρία και μεθοδολογία του Μαρξ ακαριαία, απρόσκοπτα, αβασάνιστα και σε καθαρή, ώριμη μορφή.

Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει την αντίχρευση στο ερευνητικό έργο του νεαρού Μαρξ της αντιφατικότητας της ιδεολογίας και στάσης ζωής του επαναστατικού δημοκρατισμού, τις δυνατότητες και τα όρια του ριζοσπαστισμού του, την εσωτερική του διασύνδεση με την ιδεαλιστική φιλοσοφία και μεθοδολογία (συνυφασμένη με την αντιμετώπιση αυτού που υπάρχει ως αμετάβλητου), τη νομοτελή προσέγγιση της συνεπέστερης επαναστατικής του τάσης με τη στάση του προλεταριάτου κλπ.

Η έρευνα δείχνει ότι η ανάπτυξη των κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων και η ανάπτυξη της μεθοδολογίας του Μαρξ ως διαδικασίες σχετικά αυτοτελείς και αλληλένδετες, διανύουν κατά την υπό εξέταση περίοδο μερικά στάδια που δεν κινούνται σε γραμμική συνάρτηση, δεν είναι ταυτόχρονα.

Οι κοινωνικοπολιτικές απόψεις του Μαρξ κινούνται από τον αφηρημένο ανθρωπισμό του διαφωτισμού προς τον επαναστατικό δημοκρατισμό, και από αυτόν στον κομμουνισμό, ενώ οι φιλοσοφικές-μεθοδολογικές του απόψεις κινούνται από τον ιδεαλισμό (την ιδεαλιστική διαλεκτική, που βρίθεται μεταφυσικών στοιχείων και ασυνεπειών) προς τον υλισμό (την υλιστική διαλεκτική), πάντα σε οργανική σύνδεση με την εμβάθυνση των θεωρητικών του ερευνών: Από την κριτική της θρησκείας στη

κριτική της πολιτικής, του κράτους, του δικαίου και στη συνέχεια στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή από απόμακρες από την οικονομία σφαίρες της κοινωνικής ζωής προς εγγύτερες προς αυτήν, μέχρις ότου να διακρίνει τελικά ως καθοριστική σφαίρα της κοινωνικής ζωής την οικονομική σφαίρα (τότε την αποκαλεί «κοινωνία των ιδιωτών»), σε μια αντιφατική διαδικασία εμβάθυνσης της γνώσης από την επιφάνεια, από τα φαινόμενα προς την ουσία της κοινωνίας. Η νόηση του μεγαλοφούς ιδρυτή της επαναστατικής θεωρίας σε αυτήν την πορεία εμβάθυνσης της έρευνας από την επιφάνεια προς την ουσία της κοινωνίας διανύει νομοτελή στάδια, προσκρούει σε νομοτελείς αντιφάσεις, ανακαλύπτει στιγμές αληθούς αντανάκλασης, αλλά και νομοτελείς «αντιστροφές» διαφόρων πλευρών, σχέσεων (καθοριστικής και καθοριζόμενης, αιτίου και αιτιατού κλπ.) του υπό διερεύνηση αντικειμένου, πέφτει σε νομοτελείς (και εξαιρετικά διδακτικές) για την ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας πλάνες, μέσω της υπέρβασης των οποίων κλιμακώνει την πορεία του προς τη διαμόρφωση και ανάπτυξη της επαναστατικής θεωρίας και μεθοδολογίας.

Ο Βαζιούλιν αποδεικνύει ότι η μεγαλοφυΐα του θεμελιωτή της επαναστατικής θεωρίας έγκειται μεταξύ άλλων στη βέλτιστη ανταπόκρισή του στα εκάστοτε επαναστατικά ερευνητικά καθήκοντα που εγείρει ενώπιόν του η γνωστική και ευρύτερα η ιστορική συγκυρία, με την «ανελέητη» κριτική και αυτοκριτική του εγρήγορση, με την αυστηρή του συνέπεια στην αναζήτηση της αλήθειας και στην εξυπηρέτηση των βαθύτερων αναγκών της κοινωνίας (συχνά με εκπληκτική διαίσθηση, χωρίς να συνειδητοποιεί ο ίδιος πλήρως που τον οδηγεί η κλιμακούμενη επαναστατική διεισδυτικότητα της σκέψης του), τις οποίες συνδέει όλο και πιο σταθερά με εκείνους που «στερούνται ιδιοκτησίας» και τελικά με το προλεταριάτο, χωρίς να εγκλωβίζεται δογματικά στο εκάστοτε κεκτημένο επίπεδο της γνώσης και στις νομοτελείς πλάνες που το συνοδεύουν. Έτσι ο Μαρξ δεν καταλήγει

στην ανάδειξη της ιστορικής αποστολής του προλεταριάτου επιφανειακά-διακηρυκτικά, αλλά μέσω της ενδελεχούς έρευνάς του. Η επιστημονική του γνώση τον οδηγεί στην υπόθεση της χειραφέτησης της ανθρωπότητας, στην ανάδειξη του ρόλου της θεωρίας στον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά και στην αντίληψη του γεγονότος ότι «το όπλο της κριτικής δεν μπορεί να αντικαταστήσει την κριτική των όπλων».

Κύρια συνεισφορά αυτού του έργου του Βαζιούλιν είναι ακριβώς η ανακάλυψη και ανάδειξη αυτής της δυναμικής ιστορικής νομοτέλειας που διέπει τη νόηση του Μαρξ. Μιας νομοτέλειας, χωρίς τη διάγνωση και συνειδητή χρήση της οποίας είναι ανέφικτη τόσο η μελέτη και αφομοίωση των κεκτημένων του μαρξισμού όσο και η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας δημιουργικής ανάπτυξης της επαναστατικής θεωρίας και μεθοδολογίας, της επιστήμης συνολικά.

Η ίδια η επιλογή της ανάδειξης των συνδεόμενων με την αντιφατικότητα της νόησης πλανών στο έργο όχι οποιουδήποτε ερευνητή, αλλά του Μαρξ, ήταν μια πρόκληση. Σε μια κοινωνία και σε μια συγκυρία, όπου –βάσει της κυρίαρχης δογματικής αντίληψης περί μαρξισμού στην τότε ΕΣΣΔ– κάθε αναφορά σε αντιφατικότητα των κλασικών εκλαμβάνονταν ως ιεροσυλία, η επιλογή αυτή είναι ενδεικτική της ερευνητικής τόλμης, της κομματικότητας, της ακλόνητης προσήλωσης του Βαζιούλιν στη λογική και στην αναγκαιότητα της έρευνας στην υπηρεσία του επαναστατικού κινήματος, αγηφώντας τους κινδύνους για τον ίδιο.

Ο *Βίκτορ Αλεξέγεβιτς Βαζιούλιν*, καθηγητής του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας (30.8.1932 - 8.1.2012), θεωρείται διεθνώς κορυφαίος μαρξιστής στοχαστής, οι ανακαλύψεις του οποίου συνεισέφεραν αποφασιστικά στη διερεύνηση της πορείας, των κεκτημένων και των προοπτικών της δημιουργικής ανάπτυξης της επαναστατικής θεωρίας, της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Γιος του επαναστάτη Αλεξέι Βαζιούλιν,

επαγγελματικού στελέχους του Κόμματος των Μπλσεβίκων, γαλουχήθηκε στο ηρωικό πνεύμα της Μεγάλης Οκτωβριανής Σοσιαλιστικής Επανάστασης, της αφοσίωσης στον κομμουνισμό, της ανιδιοτελούς προσφοράς στο σοσιαλιστικό επαναστατικό μετασχηματισμό.

Ο Β. Α. Βαζιούλιν έζησε και έδρασε στο μεταίχμιο θριαμβευτικών και τραγικών εποχών, που αποτέλεσαν καμπές της σοβιετικής και της παγκόσμιας ιστορίας. Γεννήθηκε στην προπολεμική περίοδο, όταν ήταν *άσβεστη ακόμα η ορμή και η πνοή της Μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης, με το ηρωικό πνεύμα της ανιδιοτελούς προσφοράς στην κοινή υπόθεση,*² με τον άθλο της εξάλειψης του αναλφαβητισμού, της πολιτιστικής επανάστασης, της εσπευσμένης κολεκτιβοποίησης, της εκβιομηχάνισης και της προετοιμασίας για το μεγάλο πόλεμο που ερχόταν.

Ακολούθησε η *σκληρή δοκιμασία του Β' Παγκόσμιου Πολέμου* (που στην ΕΣΣΔ αποκαλείται Μεγάλος Πατριωτικός), της εκκένωσης της Μόσχας από παραγωγικές μονάδες και πληθυσμό (σε μια πορεία που ακολούθησε και ο εννιάχρονος τότε Βίκτορ), του μαζικού ηρωισμού που εκδηλώθηκε και στα μετόπισθεν, με τη συντεταγμένη μεταφορά όλων των υποδομών πέραν των Ουραλίων, ενώ οι επιτιθέμενοι ναζί έφτασαν στα περίχωρα της Μόσχας, με την υπέρτατη θυσία των 27 εκατομμυρίων Σοβιετικών νεκρών, και την αποφασιστική συνεισφορά του σοβιετικού λαού στη μεγάλη αντιφασιστική νίκη. Στο σοβιετικό λαό οφείλονται τα καταγιστικά πλήγματα που επέφεραν πάνω από τα 3/4 των απωλειών του φασιστικού άξονα, ενός άξονα που είχε συγκροτηθεί πρωτίστως εναντίον της ΕΣΣΔ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς.

Θριαμβευτική και ιστορικά πρωτόγνωρη ήταν και η *μεταπολεμική ανοικοδόμηση από τα ερείπια* μιας κυριολεκτικά ισοπε-

---

2. Ζωντανό παράδειγμα τέτοιας προσφοράς με ασκητική ανιδιοτέλεια ήταν και ο πατέρας του, υπό την καθοδήγηση του οποίου στήθηκε σειρά βιομηχανιών στα περίχωρα της Μόσχας.

δωμένης χώρας και η μετατροπή της ΕΣΣΔ στη δεύτερη παγκόσμια βιομηχανική και στρατιωτική υπερδύναμη (πρωτοπόρα σε κάποιους τομείς, όπως η αεροδιαστημική, η ειρηνική αξιοποίηση της ατομικής ενέργειας κ.ά.). Παράλληλα, συγκροτείται το στρατόπεδο των χωρών του σοσιαλισμού, αναπτύσσεται ο αγώνας των λαών κατά της αποικιοκρατικής και νεοαποικιοκρατικής εξάρτησης, ενώ ταυτόχρονα δρομολογείται ο *Ψυχρός Πόλεμος και η ισορροπία του τρόμου*. Η βασική αντίφαση της κεφαλαιοκρατίας, η αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας, εκδηλώνεται και με τη μορφή του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο κοινωνικοοικονομικών συστημάτων.

Στο βαθμό που ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί πλήρως, δεν έχει ωριμάσει η αυτοματοποίηση της παραγωγής, παρατηρείται μια αναντιστοιχία με την κοινωνική ιδιοκτησία και κατά συνέπεια (στο βαθμό που έχει θέση αυτή η αναντιστοιχία) *η κοινωνική ιδιοκτησία είναι ακόμα τυπική* (νομική κλπ.), ασκείται μέσω του σοσιαλιστικού κράτους. Η μετάβαση από την τυπική στην ουσιαστική-πραγματική κοινωνικοποίηση είναι μια διαδικασία η οποία (παρά τις αντίθετες διαδεδομένες απόψεις) δεν ανάγεται σε «δημοκρατικές», «συμμετοχικές» κλπ. διαδικασίες του εποικοδομήματος (παρά την τεράστια και σχετικά αυτοτελή σημασία των τελευταίων). Ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του 1950, αρχές της δεκαετίας του 1960 εκδηλώνεται η *αδυναμία προώθησης-επίλυσης της βασικής αντίφασης του σοσιαλισμού* (και των συνδεδεμένων με αυτήν παράγωγων αντιφάσεων): *Της αντίφασης μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής κοινωνικοποίησης*. Μιας αντίφασης, η σχεδιοποιημένη επίλυση της οποίας συνιστά τη βασική προωθητική δύναμη της ανάπτυξης της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην κατεύθυνση του κομμουνισμού, ενώ η αναβολή επίλυσης της ή/και αναντίστοιχα εγχειρήματα «επίλυσής» της με δάνεια απ' την αστική επιστήμη στοιχεία στη βάση της μεθόδου «δοκιμής και λάθους» οδηγούν σε διαλυτικά πτωχεύματα. Τότε

είναι που εκδηλώνεται η ανεπάρκεια των αναγκαίων και ικανών όρων θετικού προσδιορισμού, συγκεκριμενοποίησης και προώθησης του στρατηγικού σκοπού σε νέες, πρωτόγνωρες συνθήκες, η αδυναμία συγκρότησης των κινητηρίων δυνάμεων και του υποκειμένου για τα επόμενα επιστημονικά σχεδιοποιημένα βήματα της κοινωνίας προς τον κομμουνισμό.³

Τότε είναι που το σοβιετικό σύστημα εκδηλώνει τις εσωτερικές του αντιφάσεις, οπότε γεννά και την ανάγκη της αυτοκριτικής του, που οδηγεί στην ανάγκη ριζικού αναστοχασμού και επαναθεμελίωσης εκείνης της ιστορικής μορφής του μαρξισμού, η οποία έδειξε μεν εν πολλοίς την ισχύ της στον αγώνα για την άρνηση-ανατροπή της κεφαλαιοκρατίας και για τα πρώτα θριαμβευτικά βήματα της επανάστασης, αλλά άρχισε να δείχνει έντονα και την αδυναμία της, όσο η περαιτέρω ανάπτυξη του σοσιαλισμού ήταν ανέφικτη στη βάση του αρνητικού προσδιορισμού (στη βάση του αυτοπροσδιορισμού του ως απλής άρνησης της κεφαλαιοκρατίας), όσο αναπτυσσόταν η ανάγκη θετικού πλέον προσδιορισμού των νομοτελειών του κομμουνισμού ως άλλου τύπου ανάπτυξης της κοινωνίας, όσο εγείρονταν στο προσκήνιο πρωτόγνωρες αντιφάσεις, προβλήματα και αδιέξοδα, για τα οποία η επαναστατική θεωρία και μεθοδολογία δεν ήταν έτοιμες.

Στη συνέχεια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, στη βάση κυρίως των ανεπίλυτων εσωτερικών αντιφάσεων αυτής της κοινωνίας, δρομολογήθηκε με την «περεστρόικα» η απροκάλυπτη αντεπανάσταση και η κεφαλαιοκρατική παλινόρθωση, που κλιμακώθηκε με την επανένταξη του συνόλου των σοσιαλιστικών χωρών της Ευρώπης στο παγκόσμιο κεφαλαιοκρατικό σύστημα με όρους αποικιοποίησης, με μια επανεκτύλιξη της πρωταρχικής

---

3. Για την ιστορική πορεία της ΕΣΣΔ και τη συσχέτιση επανάστασης-αντεπανάστασης, βλ. το συλλογικό έργο *Η Οκτωβριανή Επανάσταση και ο πρώιμος σοσιαλισμός στη Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα επαναστατικής θεωρίας, μεθοδολογίας και πρακτικής*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2017.

συσσώρευσης του κεφαλαίου μέσω της ληστρικής καταστροφής της σοσιαλιστικής οικονομίας και της κοινωνίας, που επέφερε δημογραφικές επιπτώσεις γενοκτονίας, βαρύτερες από τις απώλειες του λαού της ΕΣΣΔ κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εν τω μεταξύ είχε ξεκινήσει από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα μια αναδιάρθρωση του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος, που εκ των πραγμάτων κατέστησε το τελευταίο πιο αποτελεσματικό από τον τότε σοσιαλισμό στη χρήση κατακτήσεων της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης στην παραγωγή (στα κέντρα του ιμπεριαλισμού). Η αντεπανάσταση, η πρωτόγνωρη ήττα του σοσιαλισμού, έδωσε πρόσκαιρα μια νέα πνοή στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Ωστόσο, δεν άργησε να εκδηλωθεί από το 2007-2008 η *μεγαλύτερη και βαθύτερη παγκόσμια δομική κρίση του*, μια κρίση που δρομολογεί παγκόσμιες ανακατατάξεις συσχετισμών δυνάμεων, κλιμακώνοντας το νέο ιμπεριαλιστικό παγκόσμιο πόλεμο και διαανοίγοντας νέες προοπτικές για την ανθρωπότητα (καταστροφικές και δημιουργικές).

Ο Βαζιούλιν, που ξεκινά τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας το 1949, συνειδητοποιεί σταδιακά πως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίλυση των κομβικών προβλημάτων της ΕΣΣΔ και του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος είναι η ανάπτυξη της επιστήμης του μαρξισμού, της επαναστατικής θεωρίας και μεθοδολογίας. Αντιλαμβάνεται σταδιακά ότι η κριτική αφομοίωση των πιο προωθημένων κεκτημένων της επαναστατικής θεωρίας και μεθοδολογίας του μαρξισμού ως ολότητας, η διάγνωση της νομοτελούς πορείας που οδήγησε σε αυτά, είναι η απαραίτητη βάση, επί της οποίας και μόνο είναι εφικτή η ζωτικής σημασίας δημιουργική ανάπτυξη αυτών των κεκτημένων, σε συνάρτηση με τα νέα καθήκοντα. Σε αυτήν τη βάση συγκροτεί συνειδητά ένα εξαιρετικά απαιτητικό και πρωτότυπο ερευνητικό πρόγραμμα, το οποίο προωθεί και αναμορφώνει, μέσα από κομβικής

σημασίας έρευνες, προσκρούοντας σε αντιφάσεις-προβλήματα και επιτυγχάνοντας μεγάλες ανακαλύψεις.⁴

Από τη διπλωματική του εργασία ξεκινά τη διερεύνηση *Του Κεφαλαίου* του Μαρξ (του κεφ. Α του Ιου τόμου) υπό το πρίσμα της διαλεκτικής λογικής. Η επικέντρωση αυτή του νεαρού Βαζιούλιν στο «σκληρό πυρήνα» της θεωρίας και μεθοδολογίας του μαρξισμού δεν είναι μια επιλογή αφηρημένου ακαδημαϊκού χαρακτήρα. Συνδέεται οργανικά με την ανάγκη-καθήκον προώθησης των επαναστατικών μετασχηματισμών της σοβιετικής κοινωνίας και της κοινωνίας συνολικά, με την κριτική-επαναστατική του στάση έναντι του αντικειμένου της έρευνας και έναντι των περι αυτού γνώσεων και ιδεών. Συνδέεται με τη συνειδητοποίηση των αδιεξόδων των δύο κυρίαρχων και αλληλοτροφοδοτούμενων φιλοσοφικών και ιδεολογικών τάσεων στην ΕΣΣΔ της εποχής, στο πλαίσιο των οποίων ήταν ανέφικτη η αυθεντική επιστημονική έρευνα: Της ακαδημαϊκής-καθηγητικής (θεωρησιακής ή/και ενατενιστικής) ενασχόλησης με τα πεδία της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών (που όλο και περισσότερο απέβαινε κατ' όνομα ή/κατ' επίφαση μαρξιστική, απόμακρη από τα φλέγοντα προβλήματα της κοινωνίας, κάτι σαν αυτοαναφορική «τέχνη για την τέχνη»), και της επίσημης κρατικής-κομματικής «ιδεολογικής δουλειάς», που όλο και περισσότερο αναγόταν –στην εξίσου απόμακρη από τα φλέγοντα προβλήματα της κοινωνίας– απολογητική της εκάστοτε «σωστής γραμμής» της ηγεσίας, ενώ η τελευταία γινόταν όλο και πιο αναντίστοιχη των αναγκών της σοβιετικής κοινωνίας, όλο και πιο ανίκανη να προωθήσει επαναστατικά την κομμουνιστική προοπτική.

Η πρώτη του διδακτορική διατριβή, «Η ανάπτυξη του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στα οικονομικά έργα των Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς κατά την περίοδο 1850-1870»

---

4. Η συστηματική μελέτη της ιστορικής συνεισφοράς του Β. Α. Βαζιούλιν στην επιστήμη βάσει του ερευνητικού του προγράμματος απαιτεί ξεχωριστή πραγμάτευση, που υπερβαίνει κατά πολύ το πλαίσιο αυτού του σημειώματος.

(1964), αφορά την ενδεδειγμένη μεθοδολογική διερεύνηση του προβλήματος της συσχέτισης των ιστορικών πηγών της μαρξικής σκέψης (κυρίως της κλασικής αστικής φιλοσοφίας και πολιτικής οικονομίας) και την εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη της μαρξικής πολιτικής οικονομίας. Διερευνά τη συσχέτιση ιστορικής και λογικής προσέγγισης, κατά κύριο λόγο από την άποψη της συσχέτισης της φυλογένεσης (της ιστορικής πορείας της επιστήμης) και της οντογένεσης (της ατομικής πορείας της έρευνας των Μαρξ και Ένγκελς), της συσχέτισης της ερευνητικής διαδικασίας με τον τρόπο της έκθεσης των εκάστοτε αποτελεσμάτων της έρευνας, της αντιστοιχίας-αναντιστοιχίας της σκέψης με το αντικείμενο στα διάφορα στάδια της έρευνας κ.ο.κ. Εκεί διαπιστώνει με ακρίβεια φυσιοδίφη ότι *η κίνηση της σκέψης στην έρευνα εκτυλίσσεται ελικοειδώς: Από το εμπειρικό επίπεδο προς τη διάκριση διά της αφαίρεσης των σχέσεων-πλεονών του αντικειμένου μέχρι τη διάκριση της απλούστατης σχέσης, από το όλο ως χαώδη αντίληψη της ζωντανής εποπτείας στα συστατικά μέρη του και από την απλούστατη σχέση-αφαίρεση στη νοητική ανασύσταση του όλου μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.*

Ανακαλύπτει και αποδεικνύει τη νομοτελή αντιφατική πορεία της έρευνας που οδήγησε τον Μαρξ στις μεγαλοφυείς ανακαλύψεις του στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας. Σε αντιδιαστολή με διαδεδομένες δογματικές απόψεις, αποδεικνύει ότι «το αποτέλεσμα και η διαδικασία μιας έρευνας μπορούν να κατανηθούν σε πλήρη βαθμό μόνο στην αμοιβαία ενότητά τους. Το αποτέλεσμα της έρευνας, ειλημμένο εκτός κάθε δεσμού του με τη διαδικασία, προβάλλει για τα πρόσωπα που δεν έχουν συμμετάσχει στη δημιουργία του ως άθροισμα δογμάτων ... Για να γίνει αντιληπτό δημιουργικά το αποτέλεσμα της γνωστικής διαδικασίας (δηλαδή της ώριμης ποιότητας γνώσης), που έχει επιτευχθεί από κάποιον ερευνητή, είναι απαραίτητη η μελέτη της δικής του γνωστικής διαδικασίας, δηλαδή η μετάβαση από

την παλαιάς ποιότητας γνώση στη δεδομένη, είτε, με άλλα λόγια, απαιτείται να γίνει αντιληπτό το πώς ανέκυψε αυτή η γνώση. Αυτό όμως σημαίνει ότι απαιτείται ο εντοπισμός εκείνων των στιγμών της παλαιάς γνώσης, οι οποίες έχουν εξαφανιστεί στη νέα». ⁵ Επιπλέον, καταδεικνύει ότι «η όποια κρίση περί της διαδικασίας της έρευνας ενός επιστήμονα μόνο στη βάση των αποτελεσμάτων της, δεν παρέχει επαρκώς ολόπλευρη και ορθή αντίληψη για αυτήν. Το αποτέλεσμα της γνώσης με μια πρώτη ματιά, κατά τα πρώτα βήματα αφομοίωσής του, γίνεται αντιληπτό ως κάτι το *a priori*», ⁶ ως κάτι το εκ των προτέρων απόλυτα σωστό και αυταπόδεικτα έγκυρο, ως άνευ όρων και ορίων δεδομένο, δηλαδή ως δόγμα.

Ο δογματισμός, όπως και ο εκ πρώτης όψεως αντίποδάς του, ο αναθεωρητισμός, συνιστούν μορφές υπονομούσεως και εκφυλισμού της επαναστατικής θεωρίας και μεθοδολογίας που θέτουν φραγμούς στην περαιτέρω ανάπτυξη της έρευνας, της επαναστατικής θεωρίας και πράξης. ⁷ Επομένως, όταν κάποιος μαθαίνει αποσπασματικά μόνο κάποια μεμονωμένα αποτελέσματα από ανακαλύψεις της έρευνας, π.χ., του Μαρξ, αυτό του παρέχει μονομερή και επιφανειακή γνώση των αποτελεσμάτων, αλλά και της γνωστικής διαδικασίας που τα γέννησε, δεδομένου ότι σε αυτά τα αποτελέσματα έχουν εν πολλοίς αρθεί (ποτέ πλήρως, το αντίθετο θα σήμαινε απόλυτη γνώση) είτε και χαθεί,

---

5. Β. Α. Βαζιούλιν, *Η ανάπτυξη του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στα οικονομικά έργα των Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς κατά τις δεκαετίες '50-'60 του 19ου αιώνα. Περίληψη διδακτορικής διατριβής*, Μόσχα, 1964, σελ. 14.

6. *Ο.π.*, σελ. 20.

7. Για την ιστορική σημασία, τη συσχέτιση, τη μεθοδολογία και τα αδιέξοδα δογματισμού και αναθεωρητισμού, βλ. "Οι περιπέτειες των επιγόνων", από το «Δ. Πατέλης. Αντί προλόγου. Οι δρόμοι της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας. Από τον κλασικό μαρξισμό στη Λογική της Ιστορίας», στο Β. Α. Βαζιούλιν, *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας* (μτφρ., υπομνηματισμός, σχόλια: Δ. Πατέλης), εκδ. ΚΨΜ., Αθήνα, 2013, σελ. 29-35.

εκείνες οι πτυχές, πλευρές, ενδιάμεσοι σταθμοί-κεκτημένα της διαδικασίας που πρέσβευαν στοιχεία παρωχημένης γνώσης (και συγκρούσεων της νέας γνώσης με την παλαιά), άγνοιας, γνώσης μικρότερου εύρους και βάθους, στοιχείων νομοτελούς πλάνης κοκ. Οι τελευταίες πτυχές ενυπάρχουν μόνο σε μετασχηματισμένη-ανηρημένη μορφή στα αποτελέσματα, στην καλύτερη των περιπτώσεων, έχουν «αρθεί» διαλεκτικά στα αποτελέσματα. Ως εκ τούτου, όπως απέδειξε με τη συστηματική διερεύνηση του γίνεσθαι της μαρξικής έρευνας ο Β. Α. Βαζιούλιν, η γνωριμία μόνο με τα δημοσιευμένα εν ζωή έργα ενός μεγάλου ερευνητή δεν παρέχει πλήρη εικόνα της πορείας της νομοτελούς έρευνάς του. Ωστόσο, η συνολική περίπλοκη πορεία της σκέψης ενός μεγαλοφυούς ερευνητή όπως ο Μαρξ είναι κατεξοχήν νομοτελής, άρα προσφέρεται για τη διερεύνηση των νόμων που διέπουν την ανάπτυξη της επιστήμης.

Ο Βαζιούλιν αποδεικνύει ότι η ιδιοτυπία της νόησης στη γνωστική διαδικασία έγκειται στη δραστηριότητα για την άρση της όποιας αναντιστοιχίας της γνώσης, της εκάστοτε άγνοιας, της όποιας ανεπάρκειας της γνώσης ορισμένου επιπέδου, εύρους, βάθους κοκ., στην αναγκαιότητα επίτευξης όλο και πιο αντίστοιχης προς το αντικείμενο αληθούς επιστημονικής γνώσης. Η όποια έμφαση μόνο στην αντιστοιχία της γνώσης, στην επάρκεια του υποκειμένου έναντι του αντικειμένου, στερεί τη δυνατότητα διερεύνησης των νομοτελειών που διέπουν την ίδια τη γνωστική διαδικασία και οδηγεί σε εκδοχές απολυτοποίησης κάποιας ιδέας, αλλά και υποκατάστασης από αυτήν της πραγματικότητας.

Η κλιμάκωση της γνωστικής διαδικασίας οδηγεί και σε κλιμάκωση-αναβάθμιση των λειτουργιών της επιστήμης: Της αντικειμενικής περιγραφής, της ορθολογικής εξήγησης-ερμηνείας και της πρόβλεψης-πρόγνωσης της μελλοντικής πορείας του αντικειμένου, βάσει της κίνησής του από το παρελθόν μέσω του παρόντος. Η κλιμάκωση αυτή συνιστά και δυνάμει αναβάθμιση του φάσματος γνωσιακών και πρακτικών δυνατοτήτων, όχι μόνο

του υποκειμένου της έρευνας, αλλά και ευρύτερα του κοινωνικού υποκειμένου.

Στη συνέχεια ο Βαζιούλιν αναλαμβάνει την εκπλήρωση του ερευνητικού προγράμματος που έθεσε ο άλλος μεγαλοφυής κλασικός της επαναστατικής θεωρίας και πράξης, Β. Ι. Λένιν. Ο τελευταίος, ενώ φλεγόταν ο Α΄ ιμπεριαλιστικός Παγκόσμιος Πόλεμος, αφοσιώθηκε σε ενδελεχή, λεπτομερή και συστηματική μελέτη της Λογικής του Χέγκελ, για τις επιτακτικές ανάγκες δημιουργικής ανάπτυξης του μαρξισμού, ώστε αυτός να αρθεί στο ύψος των αναγκών της εποχής του. Αναγκών που υπαγόρευαν τα καθήκοντα του επαναστατικού κινήματος στο στάδιο της μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατίας, των ιμπεριαλιστικών πολέμων και των σοσιαλιστικών επαναστάσεων (στους «ασθενείς κρίκους» του ιμπεριαλιστικού συστήματος). Τότε ο ηγέτης των μπολσεβίκων συλλαμβάνει με οξυδέρκεια μια ιδέα, την οποία διατυπώνει κριτικά και αυτοκριτικά ως παράδοξο: «*Αφορισμός*: Δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί καθ' όλα *Το Κεφάλαιο* του Μαρξ και ιδιαίτερα το 1ο κεφάλαιό του, χωρίς να έχει μελετηθεί ενδελεχώς [ρωσ. «не проштудировав»] και χωρίς να έχει κατανοηθεί *ολόκληρη* η Λογική του Χέγκελ. Επομένως, κανένας από τους μαρξιστές δεν κατανόησε τον Μαρξ μετά από ½ αιώνα!»⁸

Όπως αναφέρεται και στο εισαγωγικό σημείωμα της Σύγχρονης Εποχής, υπήρξε μια σειρά φιλοσόφων που στον έναν ή στον άλλο βαθμό ανέδειξε κάποια προβλήματα διαλεκτικής *Στο Κεφάλαιο*. Ο Βαζιούλιν δεν ερμηνεύει αυτήν τη λενινιστική ιδέα ως μια οδηγία βελτίωσης της κατανόησης *Του Κεφαλαίου*, αλλά ως μείζονος σημασίας ερευνητικό πρόγραμμα-πρόκληση για συστηματική διερεύνηση-αντιπαραβολή της μεγάλης εγγλελιανής Λογικής με το κορυφαίο μαρξικό έργο. Και είναι ο μόνος

---

8. Β. Ι. Λένιν, «Φιλοσοφικά Τετράδια», *Άπαντα*, τόμ. 29, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, σελ. 162.

που επιτυγχάνει να φέρει σε πέρας αυτό το ερευνητικό καθήκον στην ιστορία. Η εκπλήρωση του λενινιστικού προγράμματος οδηγεί τον Βαζιούλιν στη δεύτερη μεγάλη ανακάλυψή του. Μια ανακάλυψη, η οποία συνδέεται με την αντίληψη της νόησης ως φυσικοϊστορικής νομοτελούς διαδικασίας και με τη διακρίβωση της βασικής κατευθυντήριας αρτηρίας της ανάπτυξης του μαρξισμού. Αποτελέσματα του κύκλου των ερευνών του επί της λογικής *Του Κεφαλαίου* αποτυπώνονται σε σειρά άρθρων, κεφαλαίων σε βιβλία, στο έργο του *Η Λογική «Του Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ* (το συνέγραψε στα τέλη Δεκεμβρη του 1963 - αρχές Γενάρη του 1964, πρώτη έκδοση το 1968) και στη δεύτερη (επί υφηγεσία) διατριβή του με τίτλο «Το σύστημα των κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής *Στο Κεφάλαιο* του Κ. Μαρξ» (την οποία συνέγραψε στα τέλη του 1971 και υποστήριξε το 1972). Η ανάδειξη της λογικής του θεωρητικού μέρους *Του Κεφαλαίου* του Κ. Μαρξ επιτυγχάνεται μέσω της συστηματικής εξέτασης του πολιτικοοικονομικού περιεχομένου του θεμελιώδους μαρξικού έργου, υπό το πρίσμα των διαλεκτικών εννοιών, κατηγοριών και νόμων, σε συγκριτική αντιπαραβολή με την *Επιστήμη της Λογικής* του Χέγκελ, με παράλληλη κριτική θεώρηση της τελευταίας. Έτσι αναδείχτηκε για πρώτη φορά στην ιστορία η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία της ανεπτυγμένης επιστημονικής έρευνας ως νοητικής ανασύστασης του ανεπτυγμένου οργανικού όλου, η σχέση συνέχειας-ασυνέχειας, οι ομοιότητες και οι διαφορές της μαρξικής λογικής με την εγγεληνή, ο βαθμός μετασχηματισμού, ανάπτυξης-άρσης της τελευταίας στην υλιστική διαλεκτική *Του Κεφαλαίου*, το εύρος και το βάθος της οποίας δεν συνειδητοποιείται πλήρως από τον Μαρξ (όπως συμβαίνει άλλωστε νομοτελώς σε κάθε μείζονος κλίμακας επιστημονική ανακάλυψη). Στο πλαίσιο αυτής της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας αποκαλύπτεται για πρώτη φορά σε «καθαρή μορφή» η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ανάβαση από το αισθητηριακό

συγκεκριμένο στο αφηρημένο, το λογικό στην ενότητά του με το ιστορικό, ο λόγος στην ενότητά του με τη διάνοια.

Η Λογική «Του Κεφαλαίου» γίνεται σημείο εκκίνησης της επόμενης σπείρας της έλικας του ερευνητικού του προγράμματος, μέσω περαιτέρω επεξεργασίας (διεύρυνσης, εμβάθυνσης και συγκεκριμενοποίησης) διαφόρων πτυχών και προεκτάσεων της δεύτερης ανακάλυψης, όταν υπό το πρίσμα της τελευταίας ο ερευνητής επικεντρώνεται εκ νέου και με νέα εφόδια στη διερεύνηση του γίνεσθαι της επιστημονικής νόησης. Αρχικά (1970), ο Βαζιούλιν επιχειρεί βάσει των ανακαλύψεών του να εξετάσει μεθοδολογικά την ιστορική κατάσταση και τις προοπτικές συγκεκριμένων επιστημών (της γεωλογίας, της βιολογίας, της αστροφυσικής, της φυσικής και της χημείας).⁹ Ταυτόχρονα, αναζητά εντατικά το επόμενο γνωστικό αντικείμενο, η διερεύνηση του οποίου με τη νέα μεθοδολογία θα μπορούσε να οδηγήσει στη θεμελιώδη ανάπτυξη του μαρξισμού εν συνόλω, σε συνδυασμό με τον κριτικό και μεθοδολογικό αναστοχασμό της κεκτημένης ιστορικής εμπειρίας και πρακτικής της σοσιαλιστικής οικοδόμησης, καθώς επίσης και της αντίστοιχης «θεωρίας» αυτής της περιόδου. Καταρχάς, αντιλαμβανόμενος τις πρακτικές επιτακτικές ανάγκες και τα προβλήματα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης της εποχής, διακρίνει ως πρώτης προτεραιότητας πεδίο για την ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας την επιστήμη περί των σχέσεων παραγωγής του σοσιαλισμού, την *πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού*, η οποία ήδη ταλανιζόταν από τις έριδες γύρω από το δίπολο «εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις-σχεδιοποίηση», «αγορά-σχέδιο», σε μια σύγχυση ρόλων μεταξύ επιστημονικής έρευνας και εκ των υστέρων δικαιώσης-απολογητικής πολιτικών αποφάσεων και πρακτικών. Η νομοτελής αντιφατικότητα της γνωστικής διαδικασίας εκδη-

9. Β. Α. Βαζιούλιν, «Ο μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στις συγκεκριμένες επιστήμες», *ΚΟΜΕΠ*, τεύχ. 4/2019, σελ. 69-96.

λώνεται στο πλαίσιο της γνωσιακής συγκυρίας αυτής της περιόδου ως εξής: Ο Βαζιούλιν επιχειρεί να θέσει ως προτεραιότητα τη θεωρητική διερεύνηση των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής υπό το πρίσμα της λογικής *Του Κεφαλαίου* του Μαρξ που έχει ανακαλύψει.¹⁰ Κατ' αυτόν τον τρόπο, εδώ εκδηλώνεται μια απόπειρα προεκβολής της κεκτημένης μεθοδολογίας στη διερεύνηση των σχέσεων παραγωγής ενός ανώριμου σταδίου του γίνεσθαι της νέας κοινωνίας, του κομμουνισμού. Η μετέπειτα ανάπτυξη της θεωρίας θα καταδείξει ότι η *όποια θεωρητική εξήγηση των σχέσεων παραγωγής και των νομοτελών αντιφάσεων του εν λόγω σταδίου κατά τρόπο αντίστοιχο της πραγματικότητας προϋποθέτει την κατάκτηση βαθύτερης και ευρύτερης γνώσης, θεμελιωδέστερης διάγνωσης του συνόλου της ανάπτυξης της δομής της κοινωνίας και της ιστορικής διαδικασίας, έναρξη της άρσης της οποίας συνιστά ο σοσιαλισμός*. Το εγχείρημα αυτό αποτυγχάνει μεν, ωστόσο, δεν αποβαίνει άγονο. Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης αναδεικνύονται καταρχήν νέες θέσεις-προπομποί της επικείμενης προώθησης της έρευνας.

Εδώ ο Βαζιούλιν επανέρχεται στην πρώτη ανακάλυψή του και την αναβαθμίζει, αναπτύσσοντας τη συγκεκριμένη-ιστορική μέθοδο διερεύνησης του γίνεσθαι και των κεκτημένων της κοινωνικής θεωρίας (κατά κύριο λόγο του μαρξισμού ως επιστημονικού συστήματος), μιας θεωρίας αναπτυσσόμενης μέσω της εμφάνισης και επίλυσης αντιφάσεων.

Έτσι, η *πρώτη μεγάλη ανακάλυψη του Βαζιούλιν*, που αφορά την *ανάδειξη του «μηχανισμού» ανάπτυξης του γίνεσθαι της επιστημονικής νόησης εντός συγκεκριμένης γνωστικής διαδικασίας (της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας)*, με τη νομοτελή *διάρθρωση αλληλουχίας πλανών και άρσης των τελευταίων εντός της διαδικασίας ανάπτυξης της επιστημονικής γνώσης, αναβαθ-*

---

10. Β. Α. Βαζιούλιν, «Ο μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στις συγκεκριμένες επιστήμες», *ΚΟΜΕΠ*, τεύχ. 4/2019, σελ. 86-89.

*μιζεται ουσιαστικά διαμεσολαβημένη από τα κεκτημένα της δεύ-
τερης, της Λογικής «Του Κεφαλαίου».* Αυτή η αναβάθμιση προ-
ωθείται ουσιαστικά με τη λογική και μεθοδολογική διερεύνηση
υπό το πρίσμα του συνόλου της ιστορίας του μαρξισμού. Νέα
ευρήματα, νέες ανακαλύψεις αποτυπώνονται σε σειρά άρθρων
και στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του για την Ιστορία της
μαρξιστικής-λενινιστικής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή
του Πανεπιστημίου της Μόσχας, η απήχηση των οποίων επί
δεκαετίες ξεπερνούσε το στενά πανεπιστημιακό πλαίσιο.¹¹ Οι
παραδόσεις αυτές καταδεικνύουν τον ενιαίο και συστηματι-
κό χαρακτήρα της διερεύνησης του συνόλου της θεωρητικής
και πρακτικής δραστηριότητας των κλασικών του μαρξισμού.
Φανερόνουν επίσης ότι ο Βαζιούλιν ενέταξε αυτήν την έρευνα
στη μελέτη του συνόλου της ιστορίας της ανάπτυξης, της πρό-
σληψης, της διάδοσης και της εφαρμογής της επαναστατικής
θεωρίας και μεθοδολογίας.

Μέρος των ανακαλύψεων αυτής της έρευνας, που αφορά τη
νεανική περίοδο του Μαρξ, εκτίθεται και στην ανά χείρας μονο-
γραφία του, που προτείνεται σήμερα στο ελληνικό αναγνωστικό

---

11. Όσοι είχαν την τύχη να παρακολουθήσουν τις παραδόσεις του, αντι-
λαμβάνονταν ότι δεν ήταν απλό μάθημα. Ήταν ένα βήμα απ' το οποίο ο κο-
ρυφαίος ερευνητής-επαναστάτης εξέθετε συστηματικά, παιδαγωγικά, με
ανεπανάληπτη θέρμη και βάθος, τα κεκτημένα μιας πρωτοπόρου εν εξελίξει
έρευνας της ιστορίας και θεωρίας του μαρξισμού, με δύναμη και διεισδυτικό-
τητα λόγου, ικανή να συνεπάρει και να συνεγείρει τους ανθρώπους. Όχι με τη
μορφή κάποιας διανοουμενίστικης εξεζητημένης ρητορικής δεινότητας, αλλά
με εκείνο το είδος του λόγου που απηχεί τη ζωντανή δύναμη της επαναστατι-
κής θεωρίας, την ίδια την προοπτική της ανθρωπότητας. Το περιεχόμενο των
παραδόσεων διανθιζόταν πάντα με καιρίες παρεκβάσεις, με επικαιροποιήσεις
της προβληματικής, με την ανάδειξη κομβικών ζητημάτων της σοβιετικής
και παγκόσμιας ιστορίας και της επικαιρότητας. Ιδιαίτερης μνείας χρήζουν
οι εμφάσεις στην κριτική τόσο των αστικών και μικροαστικών θεωρητικών
αντιλήψεων όσο και των αντίστοιχων πρακτικών που άρχισαν να επικρατούν
κατά την περίοδο της «περεστρόικα», της αστικής αντεπανάστασης και της
κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης στην ΕΣΣΔ.

κοινό: *Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ. Λογική πτυχή* (Μόσχα, 1975, Β' έκδοση, Μόσχα, 2017).

Από μόνη της αυτή η ανάπτυξη-αναβάθμιση μιας λογικού-μεθοδολογικού χαρακτήρα ανακάλυψης μέσω της συστηματικής διερεύνησης άλλου γνωστικού αντικειμένου (των απαρχών του γίνεσθαι της κοινωνικής θεωρίας του Μαρξ) που εκτίθεται στο παρόν βιβλίο, συνιστά εκ των πραγμάτων νέα μεγάλη ανακάλυψη. Αυτή η δεύτερη στροφή του Βαζιούλιν στη μεθοδολογική διερεύνηση του γίνεσθαι της μεθόδου, με έμφαση όχι πλέον στις οικονομικές έρευνες που προηγήθηκαν *Του Κεφαλαίου*, αλλά στις απαρχές του γίνεσθαι των κοινωνικών ερευνών του νεαρού Μαρξ, του επιτρέπει να αναστοχαστεί συστηματικά και σφαιρικά τα θεμέλια, τους συγκεκριμένους ιστορικούς όρους και τα όρια του κεκτημένου των δύο άλλων συστατικών στοιχείων του μαρξισμού: Της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και του επιστημονικού κομμουνισμού. Η εντατική αναζήτηση του επόμενου γνωστικού αντικειμένου, η διερεύνηση και ανάπτυξη του οποίου με τη νέα μεθοδολογία θα μπορούσε να οδηγήσει στη θεμελιώδη ανάπτυξη του μαρξισμού εν συνόλω, τον οδηγεί στη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι «το επόμενο αντικείμενο, κατά τη διερεύνηση του οποίου θα ήταν εφικτή η εμβάθυνση και η συνολική ανάπτυξη του μαρξισμού (συμπεριλαμβανομένης και της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου) ήταν η μελέτη της ιστορίας της ανθρωπότητας, η οποία από τον καιρό των Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς (ακόμα και του Β. Ι. Λένιν) έχει αλλάξει ουσιαδώς».¹²

Έτσι, καταλήγει στην τρίτη μεγάλη ανακάλυψή του: *Στη Λογική της Ιστορίας*. Η τρίτη θεμελιώδης συνθετική ανακάλυψη του Βαζιούλιν επιτυγχάνεται με την αποκάλυψη της εσωτερικής

---

12. Β. Α. Βαζιούλιν, «Για τη σημασία της Λογικής *Του Κεφαλαίου* του Κ. Μαρξ», *ΔΙΑΠΛΑΟΥΣ*, No 26, Ιούνιος-Ιούλιος 2008, σελ. 25.

συστηματικής αλληλοσύνδεσης των νόμων και των κατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας, που απεικονίζει τη δομή της αναπτυσσόμενης κοινωνίας, και με την ανάδειξη της θεωρητικής περιοδολόγησης της ιστορίας της ανθρωπότητας (των νομοτελειών της αρχής, της πρωταρχικής εμφάνισης, της διαμόρφωσης και της ωριμότητάς της, του κομμουνισμού) υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης φυσικών και κοινωνικών παραγόντων, αίροντας-αναβαθμίζοντας διαλεκτικά το επιστημονικό κεκτημένο του μαρξισμού, μέσω της άρσης των νομοτελών μονομερειών της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και της ταξικής προσέγγισης. Η Λογική της Ιστορίας είναι το μεγαλύτερο, πληρέστερο και το πλέον συγκροτημένο θεωρητικά και μεθοδολογικά εγχείρημα συνθετικής δημιουργικής ανάπτυξης, διαλεκτικής «άρσης» του επιστημονικού κεκτημένου της επαναστατικής θεωρίας, μετά από «Το Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ. Μέσω αυτής, εγκαινιάζεται και δρομολογείται άλλου, ανώτερου τύπου προσδιορισμός της νομοτελούς προοπτικής επαναστατικής ενοποίησης της ανθρωπότητας, της αναγκαίας για την επιβίωση και ανάπτυξη της ανθρωπότητας κομμουνιστικής κοινωνίας. Εδώ, ο στρατηγικός σκοπός του επαναστατικού κινήματος δεν τίθεται πλέον με όρους κατεξοχήν άρνησης του παρόντος στο πνεύμα του αφηρημένου «αντικαπιταλισμού», ούτε και ως αφηρημένο ανθρωπιστικό «όραμα»-ηθική επιταγή, αλλά κατεξοχήν θετικά, ως η «αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία», ως η ώριμη ενοποιημένη ανθρωπότητα, ως ριζικά διαφορετικός τύπος πολιτισμού. Ενός πολιτισμού που ανακλύπτει ως αποτέλεσμα όχι απλώς της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, αλλά μέσω της διαλεκτικής άρσης του συνόλου της μέχρι τώρα πορείας της ανθρωπότητας: Των προϋποθέσεων της στη φύση, της πρωταρχικής της εμφάνισης (πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος) και της διαμόρφωσής της (όλων των εκμεταλλευτικών σχηματισμών).

Μέρος των αποτελεσμάτων της έρευνας του εκθέτει στο: Η διαλεκτική της ιστορικής διαδικασίας και η μέθοδος έρευνας της

(Μόσχα, 1978).¹³ Το ίδιο το έργο *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας* έγινε εφικτό να εκδοθεί το 1988.¹⁴

Ο Βαζιούλιν απέδειξε ότι ο μαρξισμός είναι ένα ανοικτό μεν, αλλά αυστηρά συνεκτικό συγκροτημένο και διαλεκτικά αναπτυσσόμενο επιστημονικό σύστημα φιλοσοφικών, πολιτικο-οικονομικών και κοινωνικο-πολιτικών ερευνών, που έχουν ως βασικό περιεχόμενο τη *θεωρητική θεμελίωση της επαναστατικής μετάβασης της κοινωνίας από την κεφαλαιοκρατία στο σοσιαλισμό*. Ο μαρξισμός εξετάζεται ως επιστημονικό σύστημα που αναπτύσσεται μέσω της εμφάνισης και επίλυσης νομοτελών αντιφάσεων. Ως σύστημα που απαρτίζεται από εσωτερικά ενιαία στη διαφορά τους συστατικά μέρη-ερευνητικά πεδία, το καθένα εκ των οποίων, σε συνάρτηση με το γνωστικό του αντικείμενο, βρίσκεται σε ορισμένο επίπεδο της ανάπτυξής του. Επιπλέον, ο Βαζιούλιν θεωρεί ότι ο μαρξισμός «βρίσκεται στην κεντρική αρτηρία της ανάπτυξης της μεθόδου των επιστημών, στην κεντρική αρτηρία της ανάπτυξης των επιστημών περί της κοινωνίας. Ήταν και ... παραμένει ως προς την ουσία του η κορύφωση των επιστημών περί της μεθόδου, η κορύφωση των επιστημών περί της κοινωνίας».¹⁵ Συνεπώς, *η όποια αναγκαία για το επαναστατικό κίνημα επιστημονική ανάπτυξη του μαρξισμού οφείλει να πραγματοποιείται αυστηρά στη βάση αυτής της κεντρικής αρτηρίας της μεθοδολογίας, αυτής της αναπτυσσόμενης και αναπτυσσιακής νομοτέλειας*. Άρα, δεν μπορεί να προβάλλει και να εκλαμβάνεται ως ανάπτυξη με αξιώσεις «ανανέωσης» του μαρ-

---

13. Β. Α. Βαζιούλιν, *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνάς του*, μτφρ. Γ. Κυριακάτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.

14. Β. Α. Βαζιούλιν, *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας* (μτφρ., υπομνηματισμός, σχόλια: Δ. Πατέλης), εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2013. Αναλυτικότερα για την πορεία των ερευνών και τη δράση του συγγραφέα, βλ. το «Αντί προλόγου» και το «Επίμετρο» στην έκδοση αυτού του έργου.

15. Β. Α. Βαζιούλιν, «Για τη σημασία της Λογικής *Του Κεφαλαίου* του Κ. Μαρξ», *ΔΙΑΠΛΟΥΣ*, No 26, Ιούνιος-Ιούλιος 2008, σελ. 22.

ξισμού η όποια ανιστορική, εργαλειακή, αντιεπιστημονική και καιροσκοπική αυθαιρεσία, που επιχειρείται κατά καιρούς από οπορτουνιστικούς και αναθεωρητικούς κύκλους, κάθε εγχείρημα εισαγωγής στο μαρξισμό αστικής ιδεολογίας, μεταφυσικών αρχών, εξωτερικών ως προς την επιστήμη στοιχείων, ξένων προς την επαναστατική θεωρία και το κομμουνιστικό κίνημα σκοπιμοτήτων κοκ.

Ο Βαζιούλιν ουδέποτε υπήρξε διανοητής αποκομμένος από την κοινωνικοπολιτική πράξη και τις εκάστοτε ιδεολογικοπολιτικές αντιπαραθέσεις. Επέλεγε συνειδητά τις εμφάσεις του, ιεραρχώντας τους τρόπους, τα μέσα και την ένταση της εκάστοτε εμπλοκής του στον αγώνα, σε συνάρτηση με την επιστημονική διάγνωση της εποχής και της συγκυρίας. *Θεωρούσε ότι στις κρίσιμες καμπές της ιστορίας, στις κρισιακές-μεταβατικές συγκυρίες, ο επαναστάτης δεν μπορεί να σιωπά, να αδρανεί και να αποστασιοποιείται.*

Το ερευνητικό και παιδαγωγικό έργο του Β. Α. Βαζιούλιν είναι εσωτερικά συνυφασμένο με την κομμουνιστική στάση ζωής του. Αγωνίστηκε δημόσια με όλες του τις δυνάμεις κατά της «περεστρόικα» και συνολικά κατά της αστικής αντεπαναστασης και της κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης. Στα χρόνια εκείνα αρθρογραφεί άοκνα και στρέφεται, με πολεμικά κείμενα, ομιλίες στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα και αλλού, με συνεντεύξεις κοκ., κατά της αντεπαναστατικής ιδεολογίας και πολιτικής, υπερασπιζόμενος το μαρξισμό-λενινισμό από αναθεωρητικές στρεβλώσεις και αντιδραστικές επιθέσεις. Με παρρησία παρουσιάζεται στο Συνταγματικό Δικαστήριο της Ρωσικής Ομοσπονδίας ως μάρτυρας και ως επιστημονικός σύμβουλος για την εκπόνηση υπερασπιστικής τακτικής στη δίκη που διεξήχθη, βάσει της προσφυγής εναντίον του προεδρικού διατάγματος του Μπ. Γιέλτσιν περί απαγόρευσης της δραστηριότητας του ΚΚΣΕ και του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ρωσικής Σοβιετικής Ομοσπονδιακής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας. Ενός

διατάγματος που στο όνομα της «θεωρίας των δύο άκρων» και των περί «ολοκληρωτισμού» ιδεολογημάτων επιχειρούσε την ταύτιση της ταξικής προσέγγισης και του κομμουνισμού με την τρομοκρατία, την ποινικοποίηση του μαρξισμού με την αναγόρευση της σχέσης με αυτόν σε ιδιώνυμο αδίκημα.

Ο Βίκτωρ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν είναι ο εμπνευστής της διεθνούς σχολής «Η Λογική της Ιστορίας».

Για τη γλώσσα και την ορολογία του έργου

Το έργο αυτό, ως πρωτότυπη βασική επιστημονική έρευνα, δεν είναι ένα ελαφρύ ανάγνωσμα. Χαρακτηριστικό του είναι η συστηματική προσέγγιση, η λογική του συγκρότηση και τεκμηρίωση, η συνεκτική αλληλουχία της πραγμάτευσης. Έτσι, δεν προσφέρεται για αποσπασματικές και επιπόλαιες αναγνώσεις.

Κατά τη μετάφρασή του επιλέξαμε τη βέλτιστη κατά την κρίση μας, ως προς την ακρίβεια και το εύληπτο, απόδοση του κειμένου του συγγραφέα στην ελληνική. Επιπρόσθετη δυσκολία συνιστά η ύπαρξη διαφόρων μεταφράσεων των πηγών στην ελληνική (η πιστότητα και η ποιότητα των οποίων κυμαίνεται) και η απόδοση σε αυτές κομβικών όρων των μαρξικών κειμένων με διαφορετικές λέξεις. Στα παραθέματα, όπου υπάρχει μετάφραση στην ελληνική, χρησιμοποιούμε την καλύτερη διαθέσιμη, ενώ παρεμβαίνουμε (όπου είναι αναγκαίο για την πιστότητα και την ακρίβεια της απόδοσης) με γνώμονα τη ρωσική εκδοχή του κειμένου.

Καλούμε το αναγνωστικό κοινό να μην εκλάβει την όποια αρχική δυσκολία της πρόσληψης—αναμενόμενη σε τόσο σύνθετο και πυκνό σε νοήματα θεωρητικό και μεθοδολογικό έργο—ως λόγο αποτρεπτικό για την ολοκλήρωση της μελέτης.

Η γνώση που κοιμίζει αυτό το έργο και οι ορίζοντες που ανοίγει για τη δημιουργική διαλεκτική επαναστατική θεωρία και πράξη είναι η σημαντικότερη ανταμοιβή για τη συστηματική

προσπάθεια που απαιτεί η μελέτη του. Η μελέτη και ο αγώνας για την επαναστατική θεωρία είναι βασικό καθήκον του κομμουνιστή.

Κατά το μεγάλο συνθεμελιωτή της επαναστατικής θεωρίας Φρ. Έγκελς, ο αγώνας για την υπόθεση της εργατικής τάξης οφείλει να διεξάγεται «και προς τις τρεις κατευθύνσεις του –τη θεωρητική, την πολιτική και την πρακτική-οικονομική... είναι ιδιαίτερο καθήκον των ηγετών να διαφωτίζονται όλο και περισσότερο πάνω σ' όλα τα θεωρητικά ζητήματα, να απαλλάσσονται όλο και περισσότερο από την επίδραση της κληρονομημένης φρασεολογίας που ανήκει στην παλιά κοσμοθεωρία και να έχουν πάντα υπόψη τους ότι ο σοσιαλισμός, από τότε που έγινε επιστήμη, απαιτεί να τον χειρίζονται σαν επιστήμη, δηλαδή να τον μελετούν».¹⁶

Ευχαριστίες

Ευχαριστούμε θερμά τον εκδοτικό οίκο Σύγχρονη Εποχή για την απόφασή του να εκδώσει αυτό το ιστορικής σημασίας για την επιστήμη και το επαναστατικό κίνημα έργο του Δασκάλου μας, συνοδεύοντας το εγχείρημα με ένα τόσο συγκροτημένο και τεκμηριωμένο εισαγωγικό σημείωμα. Είναι μια έκδοση με πολλαπλούς συμβολισμούς, ένας φόρος τιμής στην πρωτοπόρα σοβιετική επιστημονική φιλοσοφία. Ευχαριστούμε τη διεύθυνση και ιδιαίτερα τον Δημήτρη Ξεκαλάκη, τον Γρηγόρη Δελημάρη (για τις πολύτιμες φιλολογικές παρατηρήσεις και προτάσεις του) και όλους τους συνεργάτες της Σύγχρονης Εποχής για τη συνεργασία μας, η οποία ήταν άψογη σε ανθρώπινο-συντροφικό και σε τεχνικό επίπεδο.

---

16. Φρ. Έγκελς, «Ο πόλεμος των χωρικών στη Γερμανία», στο Κ. Μαρξ - Φρ. Έγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. 1, Το Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ, χ.χ., σελ. 786-787.

**ΒΙΚΤΟΡ Α.
ΒΑΖΙΟΥΛΙΝ**

**ΤΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ Κ. ΜΑΡΞ (ΝΟΤΙΚΗ ΠΤΥΧΗ)**

Στο παρόν βιβλίο αποδεικνύεται ότι η επαναστατική θεωρία και η μέθοδός της προέκυψαν μέσω μιας επίπονης και αντιφατικής έρευνας, εντός της οποίας οι κοινωνικοπολιτικές απόψεις του νεαρού Μαρξ κινούνται από τον αφηρημένο ανθρωπισμό προς τον αστικό επαναστατικό δημοκρατισμό, και από αυτόν στον κομμουνισμό, ενώ οι φιλοσοφικές-μεθοδολογικές του απόψεις κινούνται από τον ιδεαλισμό (την ιδεαλιστική διαλεκτική, που βρίθει μεταφυσικών στοιχείων και ασυνεπειών) προς τον υλισμό (την υλιστική διαλεκτική), πάντα σε οργανική σύνδεση με την εμβάθυνση των θεωρητικών του ερευνών: Από την κριτική της θρησκείας στην κριτική της πολιτικής, του κράτους, του δικαίου και στη συνέχεια στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή από απόμακρες από την οικονομία σφαίρες της κοινωνικής ζωής προς εγγύτερες προς αυτήν, μέχρις ότου να διακρίνει τελικά ως καθοριστική σφαίρα της κοινωνικής ζωής την οικονομική σφαίρα, σε μια αντιφατική διαδικασία εμβάθυνσης της γνώσης από την επιφάνεια, από τα φαινόμενα προς την ουσία της κοινωνίας.

ISBN 978-960-451-365-9

9 789604 513659

